ज्योतिषशास्त्रे ग्रहाणां सम्बन्धितरोगानां विचारः

राकेश ममगाईं[1]

शोधपत्रसारांशः -

आयुर्वेदकर्मकाण्डादिषु पूर्वे यदि ज्योतिषशास्त्रस्य प्रयोगो भवति तु निश्चयेन रोगस्योत्पत्तिः पूर्वं रोगस्य सम्यक् ज्ञानं भविष्यति, परञ्च यदि रोगमस्ति तर्हि रोगिनां कृते सम्यक् औषधिनां ज्ञानं अथवा रोगिनां कृते औषधिकर्मकाण्डयोर्मध्ये सर्वाधिकोचितोपचारस्य ज्ञानं भविष्यति अथवा द्वयोरावश्यकमस्ति (कर्मकाण्डः + औषधिः) ज्ञानं भविष्यति। अतो ज्योतिषशास्त्रमाध्यमेन रोगानां सम्यक् ज्ञानमेव सम्यक् चिकित्सानां ज्ञानं भवति । पूर्वजन्मैः कृतपापकर्मणि वर्तमानजन्मसु रोगाणां रूपेण पीडा ददति। तेषां रोगाणां शान्तिः औषधिभिः, दानादिभिः, प्रभुनामस्मरणेन, देवानां पूजार्चनैः एव भवति।

कूटशब्दाः - आयुर्वेदः, कर्मकाण्डम्, ज्योतिषशास्त्रम्, रोगः, औषधिः, पूर्वजन्म, चरकसंहिता।

आयुर्वेदे रोगोस्योत्पत्तिः वातपित्तकफकारणैर्भवति। चरकसंहितानुसारेण वातविकाराः अशीति(८०) प्रकारकाः, पित्तविकाराः चत्वारिंशत्(४०) प्रकारकाः, कफविकाराश्च विंशतिविधा (२०) प्रतिपादिताः । अतो वातपित्तकफादीनां वैषम्यावस्थायां शारीरिकाः मानसिकाश्च रोगाः भवन्ति।[2] शास्त्रेषु रोगपीडानामनैकानेक कारणान् मन्यन्ते यथा भूतादीनामावेशः ग्रहगतिः, वातपित्तादीनां कोपः परन्तु वेदाङ्गज्योतिषशास्त्रे रोगस्योत्त्पत्ति कारणं पूर्वजन्मस्यकृत पापं एव ग्रहै इमानि फलानि दशान्तर्दशा समये ददति। यतोहि -

रोगार्तानामिहं तु बहुधा कल्प्यते रोगहेतुः।
भूतावेशाद् ग्रहागतिवशाद् वातपित्तादिको पात्॥
एतत्तथ्यं त्रिविधमुदितं प्रायशः स्वीयपाप्माः।
रोगोत्पत्तेर्भवति हि नृणां हेतुरेकस्त्रिधा स्यात्॥[3]

---

[1] शोधच्छात्रः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, नवदेहली

[2] वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शारीरो दोषसंग्रहः। मानसः पुनरुद्दिष्टो राजश्च तम एव च॥ च.सं.,(सू.सं.) ५६।

[3] प्रश्नमार्गः १३ - २९, ३०।

ज्योतिषशास्त्रे रोगज्ञानर्थं सर्वप्रथमं राशिग्रहभावादीनां ज्ञानमत्यावश्यकम्। यथा -

सूर्यसम्बन्धितरोगाः-

पित्तोष्णज्वरतापदेहतपनापस्मारहृत्क्रोडज,
व्याधीन्वक्ति रविर्दगार्त्यरिभयं त्वग्दोषमस्थिरुतुतिम्।
काण्ठाग्यस्त्रविषार्तिदारतनयव्यापच्चतुष्पाद्भयं,
चोरक्ष्मापतिधर्मदेवफणभृद्भूतेशभूतं भयम्॥[4]

अर्थात् यदा सूर्यग्रहो रोगकारको पीडितो वा तदा पित्त सम्बन्धित रोगाः, उष्णज्वरः, देहतपनम् (ज्वलन), अपस्मारः(मिर्गी), हृदयसम्बन्धित रोगाः, नेत्ररोगाः,अस्थिसम्बन्धितरोगः, विषभयः, अग्निभयः, अग्निसम्बन्धितरोगाः आदिरोगाः भवन्ति । तथाश्च आत्महत्यसम्बन्धित मानसिकरोगेन पीडितो जायते। यतोहि सूर्यग्रहस्य पित्तात्मकप्रकृतिः, ऊष्णग्रहः एवम् आत्मतत्व कारको जायते, धातु विशेषोऽस्थिः।

चन्द्रसम्बन्धितरोगाः -

निद्रालस्यकफातिसारपिटकाः शीतज्वरं चन्द्रमाः,
श्रृङ्ग्यब्जाहतिमग्निमान्द्यमरुचिं योषिव्द्यथाकामिलाः।
चेतः शान्तिमसृग्विकारमुदकाद्भीतिं च बालग्रहाद्
दुर्गाकिन्नरधर्मदेवफण्मृद्यक्ष्याश्च भीतिं वदेत्॥[5]

अर्थात् यदा चन्द्रग्रहो रोगकारको निर्बलः पीडितो वा तदा निंद्रारोगेन पीडितोऽर्थात् अतिनिन्द्रा थवाल्पनिद्रा भवति, आलस्यः, कफसम्बन्धितविकारः, अतिसारः, शीतज्वरेण पीडितः, मंदानिर्थात् बुभुक्षा न भवति, अरुचिः, रक्तसम्बन्धितरोगः,जलात् भयः, मानसिकरोगाः, यक्षिणीभयसम्बधित रोगाश्च भवन्ति । यतोहि चन्द्रग्रहस्य कफप्रकृतिः, जलचरग्रहरेवम् कालपुरुषस्य मनो जायतेऽ मनकारकत्व धातुविशेषे रक्तः।

भौमसम्बन्धितरोगाः -

तृष्णसृक्कोपपित्तज्वरमनलविषास्त्रार्तिकुष्ठाक्षिरोगान्,
गुल्मापस्मारमज्जाविहति परुषतापामिकादेहभङ्गान्।[6]

अर्थात् यदि भौमग्रहो निर्बलः पीडितो वा तर्हि पित्तज्वरः, कुष्ठरोगः, नेत्ररोगः, गुल्मरोग (एपिन्डिसाइटीज) मज्जारोगः, देहभंगः, चर्मादिरोगः (चमड़े में खुदेरापन अथवा खुजली), बहु पिपासा, अग्नि-विष- शस्त्रेभ्यो भयः, अपस्मार :, मज्जासम्बन्धित रोगाः, व्रणः, पीनबीजः, ग्रन्थिरोगाश्च जायते । भौमग्रहसम्बन्धित कारकत्वा - पित्तात्मक प्रकृतिः, युवकः, उग्रस्वभावः, मज्जा धातुविशेषे -

---

[4] फलदीपिका, रोगनिर्णयः - २ .

[5] फलदीपिका, रोगनिर्णयः - ३ .

[6] फलदीपिका, रोगनिर्णयः - ४ .

बुधसम्बन्धितरोगाः -

भ्रान्तिं दुर्वचनं दृगामयगलघ्राणोत्थरोगं ज्वरं।
पित्तश्लेष्मसमीरजं विषमपि त्वग्दोषपाण्ड्वामयान्।
दुःस्वप्नं च विचर्चिकाग्निपत्तने पारुष्य बन्धश्रमान्।
गन्धर्वक्षितिहर्भ्यवाहिभिरपि ज्ञोवक्ति पीडां ग्रहैः॥[7]

बुधग्रहो नीचस्थ निर्बलः पीडितो वा तु जातको भ्रान्तिः बुद्धिसम्बन्धितरोगो अर्थादल्पबुद्धिरादयः, नासिकरोगः, बौधिकक्षमता (अल्पमतिः), तर्कविहीनः, व्यर्थचिन्तां करोति, विनाकारणात् भयः, शंकायुयुक्तः, दुर्व्यसनी, नेत्ररोगाः, कण्ठसम्बन्धितरोगाः, त्रिदोषजन्यरोगाः ज्वरः वा (त्रिदोष=वात + पित्त + कफाः), चर्मरोगाः, पीलिया, दुः स्वप्नसम्बन्धितरोगः, गन्धर्वाभिः जनित रोगाश्च जायते। बुधग्रहसम्बन्धितकारकत्वा - त्रिदोष प्रकृतिः, शिशुः, शुभस्वभावः, त्वक् सम्बन्धितकारकः -

गुरुसम्बन्धितरोगाः -

गुल्मान्त्रज्वरशोकमोहकफजान् श्रोत्रार्तिमोहामयान्,
देवस्थाननिधिप्रपीडनमहीदेवेशशापोद्भवम्।
रोगं किन्नरयक्षदेवफणभृद्विद्याधराद्युद्भवं,
जीवः सूचयति स्वयं बुधगुरुत्कृष्टापचारोद्भवम्॥[8]

गुरुग्रहजन्य रोगाः = उदररोगः, कफ सम्बन्धितरोगाः अस्मात् कारणात् मूर्छादयो जायते, कर्णरोगः, गुल्मरोगः (एपिन्डिसाइटीज), अन्तो ज्वरः (अंतडियो का ज्वर), आकाश तत्व विकारकारणेनोत्पन्न विकरः, स्थूलकायरित्यादयः रोगाः भवन्ति । गुरुग्रहसम्बन्धितकारकत्व = कफप्रकृतिः, वृद्धः, शुभस्वभावः, शरीरे वसाकारकत्वा, आकाशतत्वम्।

शुक्रसम्बन्धितरोगाः-

पाण्डुश्लेष्ममरुत्प्रकोपनयनव्यात्प्रमेहामयान् ,
गुह्यस्थाममूत्रकृच्छ्मदनव्यापत्तिशुक्लस्रुतिम्।
वारस्त्रीकृतदेहकान्ति विहत्तिं शोषामयं योगिनी,
यक्षीमातृगणाद्भयं प्रियसुहृद्भङ्ग सितः सूचयते॥[9]

यदि शुक्रग्रहजनितरोगाः रक्तस्याल्पताकारणेन पीतरोगः, कफवायुकारणाभ्यां नेत्रदोषाः, मूत्रादयः सम्बन्धित रोगाः, गुप्तरोगः, प्रमेहजननेन्द्रियादयो रोगाः, सम्भोगेऽक्षमताथवात्यन्त सम्भोग कारणात् वीर्येऽल्पतः, कान्तिहीनः, शोषरोगः, स्त्रीविकृतिजनितप्रमेहादयः रोगाः भवन्ति । शुक्र सम्बन्धितकारकत्वा = ककात्मकः, तरुणः, शुभस्वभावः, शरीरे शुक्रस्य कारकत्वः।

[7] फलदीपिका, रोगनिर्णयः - ५ .

[8] फलदीपिका,रोगनिर्णयः - ६

[9] फलदीपिका,रोगनिर्णयः - ७

शनिसम्बन्धितरोगाः-

वातश्लेष्मविकारपादविहति चापत्तितन्द्राश्रमान्,
भ्रान्तिं कुक्षितरुगन्तरुष्ण भृतकध्वंसं च पार्श्वाहतिम्।
भार्यापुत्रविपत्तिमङ्गविहार्तिं हृतापमर्कीत्मजो,
वृक्षाश्मक्षतिमाह कश्मलगणैः पीडा पिशाचादिभिः॥[10]

शनिग्रहकालपुरुषस्य दुःखो जायते यदि कुण्डल्यांमध्येऽयं ग्रहनिर्बलो जायते तु वातपित्ताभ्याम् कारणाभ्याम् रोगोत्त्पत्ति जायते, पादपीडा अथवा पाद सम्बन्धित रोगाः, अतितन्द्रः, मानसिकभ्रान्तिः, कुक्षिसम्बन्धित रोगः, शरीरेऽधिकोष्णतः, हृदयतापः (मानसिक चिन्तः), शरीरे व्रणश्च जायते।

राहुकेतौसम्बन्धितरोगाः -

स्वर्भानुर्हृदि तापकुष्ठविमति व्याधिं विषं कृत्रिमं,
पादार्तिं च पिशाचपन्नगभयं भार्यातनूजापदम्।
ब्रह्मक्षत्रविरोधशत्रु जभयं केतुस्तु संसूचयेत्,
प्रेतोत्थं च भयं विषं च गुलिको देहार्तिमाशौचजम्॥[11]

राहुसम्बन्धितरोगाः = हृदयरोगः, हृदये तापः(जलन)कुष्ठरोगः, दुर्मतिः, बहुभ्रान्तिः, विषभयादय रोगाः अथवा दुर्व्यसन कारणात् जन्यरोगाः, मृर्गी, चेचकः(शीतला), नेत्रसम्बन्धितविकारः,संक्रमण रोगाः, कृमिरोगश्च जायते केतुसम्बन्धित रोगाः = शारीरिकं मानसिकं वा दुःखः, क्लेशकारणाद् मानसिकचिन्ता, काण्डू रोग श्च जायते तथाश्च प्रश्नमार्गेऽपि -

ज्वरस्तापस्तनौ मूर्ध्नि विशेषेणोष्णतेजसः।
अतिसारः सुधा भानोर्भूमिपुत्रस्य तु व्रणः॥
ज्ञस्य वाङ्गमनसोः स्तम्भः पारवश्यं च नेत्रयोः।
वेदना संकलाङ्गेषु धीभ्रमश्च गुरोः स्मृतः॥
शोकः शुक्रस्य मन्दस्य सङ्कोचः करपादयोः।
राहोस्तु पतनं केतोर्व्याधिं व्रण उदाहृतः॥

उपर्युक्त ग्रहाणां लग्नेशं भूत्वा षष्ठाष्टद्वादशभावैस्सह सम्बन्धं कुर्वन्ति या त्रिक् भावेषु स्वामी भवन्ति अथवा अशुभग्रहाणां लग्नेशतनुभावाभ्यां सह सम्बन्धं भवन्ति तु स्वदशान्तर्दशासमये रोगादयरुत्पत्तिर्भवन्ति।

देहाधीशः सपापो व्ययरिपुमृत्तिगश्चेत्तदादेहसौख्यं,
न स्याज्जन्तोर्निजर्क्षे व्ययरिपुमृत्तिपस्तत्फलस्यैव कर्त्ता।
मूर्तो चेत्क्रूरखेटस्तदनु तनुपतिः स्वीयवीर्येण हीनो,
नानातङ्काकुलः स्याद् व्रजति हि मनुजो व्यधिमाधि प्रकोपम्॥[12]

---

[10] फलदीपिका,रोगनिर्णयः - ८

[11] फलदीपिका, रोगनिर्णयः - ९

[12] जातकालङ्कारे, भावाध्यायः - २

दर्शनशास्त्रे दु:खत्रयो भवन्ति[13] – 1. आध्यात्मिक:, 2. आधिभौतिक:, 3. आधिदैविक:। व्याधिनां सम्बन्धोऽध्यात्मिकेन सह तथाध्यात्मिकोऽपि द्वौ भेदौ शारीरिकमानसिकौ। दर्शनशास्त्रे वदन्ति दृष्टार्थात् आध्यात्मिक दु:खानां निश्चितरुपेण विनाशं न । केवलप्रकृतिपुरुषयो: विज्ञानेनार्थात् विशिष्टज्ञानेनैव एकान्तिकात्यान्तिकदु:खानां विनाशं सम्भवोऽस्ति। **व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्** (सांख्यकारिका,द्वितीया कारिका) ज्योतिषशास्त्रे शारीरिकमानसिकरोगयो: सम्बन्ध: क्रमश: लग्नेशचन्द्राभ्यां सह यत: लग्नेशोऽर्थात् लग्ने स्वामी । लग्नम्=देह:[14] । चन्द्र: कालपुरुषस्य मनोऽस्ति यथोक्तं दैवज्ञवैद्यनाथ: जातकपारिजातके कालस्यात्मा भास्करश्रितमिन्दु:। अत: यदि लग्नेशचन्द्रौ निर्बल: तु निश्चयेन शारीरिकमानसिकरोगयोरुत्पत्तिर्जायते। शारीरिकरोगस्य द्वौ भेदौ स्त: - 1. स्वाभाविक: (जन्मजात:), 2. आगन्तुक:। स्वाभाविकरोगाणां विशेषरूपेण पञ्चज्ञानेन्द्रिय-सम्बन्धितविकाराणां शान्ति: केवलेश्वराशीर्वाद माध्यमेन। आगन्तुकरोगानां शान्त्यर्थं आयुर्वेद:, ज्योतिषशास्त्र:, कर्मकाण्ड: इत्यादय:। आयुर्वेदे औषधिभिर्माध्यमेन, कर्मकाण्डे यज्ञमन्त्रजपादिना भवति। परन्तु शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दज्योतिषविचितिषु षड्डु वेदाङ्गेषु ज्यौतिषं चक्षुरित्याख्यायते।

वेदचक्षु: किलेदं स्मृतं ज्योतिषं मुख्यता चाङ्गमध्येऽस्य तेनोच्यते।
संयुतोऽपितिरै: कर्णनासादिभिश्चक्षुषाऽङ्गेन हीनो न किञ्चित्कर:॥[15]

अतोऽऽयुर्वेदकर्मकाण्डादिषु पूर्वे यदि ज्योतिषशास्त्रस्य प्रयोगो भवति तु निश्चयेन रोगस्योत्पत्ति: पूर्वं रोगस्य सम्यक् ज्ञानं भविष्यति, परञ्च यदि रोगमस्ति तर्हि रोगिनां कृते सम्यक् औषधिनां ज्ञानं अथवा रोगिनां कृते औषधिकर्मकाण्डयोर्मध्ये सर्वाधिकोचितोपचारस्य ज्ञानं भविष्यति अथवा द्वयोरावश्यकमस्ति (कर्मकाण्ड:+औषधिः) ज्ञानं भविष्यति। अतो ज्योतिषशास्त्रेण रोगानां सम्यक् ज्ञानमेवं सम्यक् चिकित्सानां ज्ञानं भवति । पूर्वजन्मै: कृतपापकर्मणि वर्तमानजन्मसु रोगाणां रूपेण पीडा ददति। तेषां रोगाणां शान्ति: औषधिभि:, दानादिभि:, प्रभुनामस्मरणेन, देवानां पूजार्चनै: एव भवति । यथायुर्वेदे रोगादिनिदानार्थं सर्वोत्त्कृष्टः एवं प्रभावशालीमन्त्र: महामृत्युञ्जय(संजीवनीमन्त्रस्य) जपेन एवं रूद्राभिषेकेन शीघ्ररोगशान्तिर्भवति[16]।

महामृत्युञ्जयमन्त्र: -
ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम्। ऊर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्॥

[13]दु:खत्रयाऽभिद्याताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ ।दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्तन्ततोऽभावात्॥ सां.का.(प्र.का.)

[14]देहं द्रव्यपराक्रमौ सुखसुतो शत्रु: कलत्रं मुतिर्भाग्यं राज्यपदं क्रमेण गदिता: लाभव्ययौ लग्नत: ॥ जा.अ.(सं.अ.)-५।

[15] होरारत्नम्,भाग:-१,भूमिका,पृष्ठसंख्या-१।

[16]जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते। तच्छान्तिरोषधैर्दानैर्जपहोमसुरार्चनै:॥ चिकि.ज्यो. के मौ.त.,पृ.सं.-६९।

तथाश्च सर्वाधिकसरलोपायो गुरूणाम् सेवेन, माता-पित्रो: सेवेन, ब्राह्मणानां सेवेन, तर्पणादिभि:, अतिथिनां सेवेन ग्रहाणां शान्तिर्भवति। उक्तमपि शास्त्रे -

शान्तिके पौष्टिके चापि वशीकरणकर्मणि। हुतसंख्यासमानं स्यादुत्तमं द्विजभोजनम्॥[17]

- रोगकारकग्रहाणां बीजवैदिकमन्त्राणां।
- जपहोमाभ्याम्माध्यमेन।
- रोगकारकग्रहाणां औषधिस्नानमाध्यमेन।
- शुभग्रहाणां नगधारणं कृत्वा।
- ग्रहनक्षत्राणां वृक्षादय: वपनेन।

[17] प्रश्नमार्ग:, त्रयोदशोऽध्याय:,श्लोकसंख्या - ३९।